

I. ARTYKUŁY – ARTICLES – СТАТЬИ

Acta Baltico-Slavica, 35
SOW, Warszawa 2011

Michał Głuszkowski

*Uniwersytet Mikołaja Kopernika
Toruń*

ZMIANY SYTUACJI JĘZYKOWEJ W WIERSZYNIE KOŁO IRKUCKA W WARUNKACH DWUJĘZYCZNOŚCI POLSKO-ROSYJSKIEJ¹

W świadomości Polaków i w polskiej historiografii Syberia funkcjonuje na ogół jako miejsce carskich i komunistycznych zsyłek. Marginalizowane, a często wręcz nieznanne jest inne oblicze Syberii – miejsca dobrowolnych migracji, czasami nawet ziemi obiecanej. W czasach zaborów Polacy stosunkowo chętnie brali udział w realizacji planów kolonizowania Syberii, zwłaszcza że w głębi Rosji polskich migrantów traktowano lepiej niż na terenach Królestwa Polskiego, gdzie praktycznie nie mieli szans na karierę [Bazyłow 1975: 169–170]. Na Wschód wyjeżdżali przedstawiciele różnych profesji; oprócz inżynierów lub lekarzy byli to również chłopci. Rolnikom przydzielano kilkanaście hektarów ziemi, refundowano znaczną część kosztów podróży, ponadto mogli liczyć na jednorazową zapomogę w wysokości od 100 do 300 rubli. Obiecywane korzyści już pod koniec XIX wieku zachęciły grupy chłopów z okolic Końskich i Płocka do osiedlenia się w guberniach tomskiej i tobołskiej [Kuczyński 2007: 115–116].

Wierszyna została założona przez ludność z Małopolski kilkanaście lat później, w 1910 roku. Wyboru miejsca, które znajduje się około 130 km na północ od Irkucka, dokonali wydelegowani z każdej wsi tzw. chodacy (z ros. *ходоки*) w roku poprzedzającym migrację. W ciągu stu lat, które upłynęły od założenia polskiej wsi na Syberii, jej losy zmieniały się kilkakrotnie. Wydarzenia historyczne i wewnętrzna ewolucja społeczna wspólnoty wpływały na stosunek wierszynian do ich dawnej ojczyzny, charakter kontaktów utrzymywanych z krewnymi, którzy pozostali

¹ Publikacja powstała przy wsparciu finansowym Fundacji na rzecz Nauki Polskiej.

w Polsce, i wreszcie na zainteresowanie Wierszyną ze strony rodaków: literatów, publicystów, dziennikarzy, przedstawicieli różnych dyscyplin naukowych², a w ostatnim czasie nawet celebrytów [Głuszkowski 2009a]. Wspomniane zmiany historyczno-polityczne, ekonomiczne, a także społeczno-kulturowe w znacznej mierze determinowały charakter dwujęzyczności mieszkańców Wierszyny i ich wybór języka w konkretnych sytuacjach komunikacyjnych.

W historii wierszyńskiej wspólnoty można wydzielić trzy podstawowe okresy charakteryzujące się odmiennymi warunkami społecznymi, co znajdowało odzwierciedlenie w sytuacji językowej. W pierwszych latach po przybyciu na Syberię mieszkańcy Wierszyny, poza tym że zmagali się z warunkami klimatycznymi i brakiem jakiegokolwiek infrastruktury, starali się jak najlepiej ułożyć stosunki z Buriatami – rdzennymi mieszkańcami tych terenów. Jednocześnie dążyli do możliwie wiernego odtworzenia warunków społeczno-kulturowych ze swoich rodzinnych miejscowości; wkrótce po przybyciu, zanim jeszcze wszystkie rodziny zdążyły wybudować własne domy³, rozpoczęto budowę kościoła katolickiego i polskiej szkoły [Szostak 2002: 221–225; Pietrzyk 2008: 8–9]. W tym czasie wierszyńska wspólnota była jednolita. W miejscowej szkole do 1916 roku wszystkie zajęcia prowadzono w języku polskim [Wiśniewska 2000: 102]. Mimo względnej jednorodności ówczesna sytuacja językowa mieszkańców Wierszyny wymaga komentarza. Na podstawie dostępnych danych można założyć, że nawet jeśli nie wszyscy osadnicy mówili płynnie po rosyjsku, to wspólnotę jako ogół już od pierwszych lat jej istnienia można traktować jako dwujęzyczną⁴. Mimo bilingwizmu wierszynian polszczyznę posługiwali się jednak przedstawiciele wszystkich trzech pokoleń, niezależnie od sfery tematycznej.

² W latach sześćdziesiątych XX wieku Wierszynę odwiedzili polscy dziennikarze i ekipa filmowa, a także Hanna Krall, która poświęciła polskiej wsi na Syberii jeden z rozdziałów książki *Na wschód od Arbatu* [Krall 1972; Pietrzyk 2008]. Badaniem polskiej gwary wierszynian na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych zajmował się Jurij Golcekiev, a kilkanaście lat później tematem zainteresowała się Natalia Ananiewa [Golcekiev 1989; 1991; Ananiewa 2007]. W roku 2001 zorganizowano ekspedycję antropologiczną do Wierszyny pod kierownictwem Ewy Nowickiej i Małgorzaty Głowackiej-Grajper, której efektem była między innymi monografia zbiorowa pod ich redakcją [Nowicka, Głowacka-Grajper 2003a]. Dopiero w 2008 roku zespół badawczy pracowników i studentów IFS i IJP UMK przeprowadził szeroko zakrojone, obejmujące większość mieszkańców Wierszyny badania dialektologiczne, kontaktologiczne i socjolingwistyczne. Zapisano około 42 godzin nagrań, zebrano także dane o charakterze socjolingwistycznym.

³ Pierwsze miesiące po migracji wierszynianie spędzili w ziemiankach, które stanowiły ich tymczasowe miejsce zamieszkania [Szostak 2002: 222–224; Pietrzyk 2008: 11–12].

⁴ Wszyscy osadnicy pochodzili z terenów znajdujących się w granicach Cesarstwa Rosyjskiego i mieli kontakt z rosyjską administracją i systemem edukacyjnym już przed migracją. Ponadto istnieją potwierdzone świadectwa o nauce pisania w języku rosyjskim dla dorosłych, co wiązało się ze znajomością tego języka w mowie [Szostak 2002: 228].

Tabela 1

Komunikacja w Wierszynie wewnątrz polskiej wspólnoty w zależności od pokolenia w pierwszym okresie historii wsi		
nadawca	odbiorca	język komunikacji
wszystkie pokolenia	wszystkie pokolenia	wyłącznie polski

Opracowanie własne na podstawie: Pietrzyk 2008, Figura 2003 oraz relacji mieszkańców Wierszyny.

Nieliczni przedstawiciele innych narodowości – Buriaci i Rosjanie – również opanowali język polski i posługiwali się nim w kontaktach z polskimi sąsiadami.

Tabela 2

Komunikacja w Wierszynie pomiędzy Polakami i przedstawicielami innych narodowości w pierwszym okresie historii wsi		
narodowość nadawcy	narodowość odbiorcy	język komunikacji
polska	rosyjska/buriacka	pol ski, wyjątkowo rosyjski
rosyjska/buriacka	polska	rosyjski i polski

Opracowanie własne na podstawie: Pietrzyk 2008, Figura 2003 oraz relacji mieszkańców Wierszyny.

Wariant polszczyzny, którym wtedy posługiwali się mieszkańcy Wierszyny, nie był językiem literackim, ale stanowił mieszaninę gwar z okolic Dąbrowy Górniczej, Zawiercia, Błędowa, Zagórza, Piotrkowa Trybunalskiego, Kielc i innych miejscowości [Ananiewa 2007: 26–29]. Wiedzę na temat postaci powstałego w ten sposób interdialektu możemy dziś czerpać jedynie z fragmentarycznych relacji wierszynian, ponieważ pierwsze badania językoznawcze prowadzone przez Jurija Golcekiego uwzględniają dopiero stan z ostatniego ćwierćwiecza XX wieku. W zakresie fonetyki język wierszynian z gwarami małopolskimi łączy między innymi takie zjawiska, jak podwyższenie artykulacji ścieśnionego *â*, zarówno etymologicznego, jak i utworzonego na drodze analogii, np. *o* < *â*: *nos* < *nas* [Гольцекер 1991: 210; Decyk 1995: 24–25; Ananiewa 2007: 30]. Informacje zawarte w pracach Jurija Golcekiego, Natalii Ananiewej i Wandy Decyk zostały pozytywnie zweryfikowane w 2008 roku przez uczestników toruńskiej ekspedycji, np. *tr'ova* < *tr'ava*, *vom* < *vam*, *tš'lymo* < *tš'lyma*, *pšy'jexoł* < *pšy'jexał*. W wierszyńskiej gwarze *â* wykazuje tendencje do przejścia w *o* szczególnie w pozycji przed *ɹ*, np. *nojł'adńejsy*, *nojł'epšy*, ale również w innych pozycjach: *nazb'iroš*. Jest to cecha typowa dla obszaru Małopolski [Nitsch 1957: 37]. Po spółgłoskach palatalnych lub przed spółgłoskami sonornymi *e* ścieśnione w gwarowych wypowiedziach wierszynian przechodzi w *i*, podobnie jak w części gwar małopolskich, np. *ž'im'a*, *nab'irać* [Nitsch 1957: 33, 104; Dubisz i in. 1995: 80]. W wierszyńskiej polszczyźnie powszechna jest również utrata nosowości, widoczna między innymi w wyrazach *v'inkše*, *v'unz'al'i*, *šedymž'ešunt*, *vygl'undo*.

Konsonantyzm opisywanej gwary cechuje mazurzenie⁵, np. *ct'erec*, *cym*, *troš'ecke*, *c'ego*. W zarejestrowanym materiale można zauważyć także przejście grupy *kt* w *cht*, np. *xt'uro* < *kt'ura*, *xto* < *kto*, występujące również w gwarach małopolskich, ale też w innych regionach Polski. Zabarwienie fonetyczne wierszyńskiej gwary jest bliskie literackiej polszczyźnie⁶ [Гольцекер 1989: 138]. Fakt ten znajduje odzwierciedlenie w świadomości językowej potomków polskich osadników, którzy wyraźnie preferują ogólnopolską wymowę, natomiast wszelkie odstępstwa od niej, a zwłaszcza wariant kresowy, uznają za niewłaściwe, niepolskie lub wręcz brzydkie⁷.

Poszukiwania genezy miejscowej gwary są utrudnione brakiem informacji na temat dokładnych miejsc pochodzenia pierwszych osadników, a także strukturalnym podobieństwem wielu gwar małopolskich. Z całą pewnością można jednak stwierdzić różnice między polszczyzną wierszynian i językiem, którym posługiwali się Polacy mieszkający w Irkucku. Zarówno wierszyńscy chłopci, jak i potomkowie zesłańców pochodzenia szlacheckiego, mieszczańskiego i inteligenckiego byli świadomi różnic między mową „pańską” i „chłopską” [Głuszkowski 2009b: 10]. Odmienność językowa w połączeniu z odległością 120 km dzielących Wierszynę i Irkuck oraz różnice społeczne, tożsamościowe i mentalne spowodowały, że do chwili obecnej Polonia z tych miejscowości jest zintegrowana w bardzo małym stopniu.

Do zmiany sytuacji językowej wierszynian i związanego z nią wyboru języka w konkretnych sytuacjach komunikacyjnych doszło w związku z rewolucją październikową i nowym układem granic po zakończeniu I wojny światowej. Mieszkańcy Wierszyny znaleźli się w zupełnie nowej sytuacji społeczno-politycznej. Do wsi leżącej z dala od głównych ośrodków politycznych zmiany docierały powoli, ale jej mieszkańcom nie udało się uniknąć masowej kolektywizacji i utraty własnych gospodarstw. W roku 1937 stali się ofiarami represji, w ich wyniku rozstrzelano 30 wierszynian i zamknięto kościół [Szostak 2002: 228–234]. Nieco później (w roku 1940) doszło do połączenia wierszyńskiego kołchozu i pobliskich rosyjskich chutorów, a tym samym do poważnego naruszenia dotychczasowej struktury etnicznej wsi [Петшик 2008: 19]. Już pod koniec I wojny światowej w wierszyńskiej szkole przestano nauczać języka polskiego, choć miejscowa gwara zachowała status podstawowego środka komunikacji wszystkich mieszkańców, bez względu na narodowość. Niezależnie od wzrostu znaczenia języka rosyjskiego, polski wciąż był językiem prymarnym dla wierszyńskich Polaków.

⁵ Zjawisko mazurzenia znajduje odzwierciedlenie także w antroponimii wierszynian, o czym świadczy choćby następująca wypowiedź jednej z informaterek na temat pochodzenia nazwiska Kustos: *tutaj to pizso Kustos, a w papirach w Polsce – Kustasz*.

⁶ Ze względu na dużą ilość materiału zebranego podczas ekspedycji w 2008 roku nie udało się go jeszcze w całości zanalizować i dlatego przedstawiony opis cech charakterystycznych gwary wierszynian w chwili obecnej pełni jedynie funkcję przeglądową.

⁷ Ludmiła Figura, opisując wizytę Polaków z Wilna, wspominała, że ich wymowa nie spodobała się mieszkańcom Wierszyny: *óny mówiom tak, jak u nos mówiom Ruskie po polsku* [Figura 2003: 120].

Za początek drugiego okresu w dziejach Wierszyny można uznać koniec lat trzydziestych, kiedy doszło do opisanych powyżej zdarzeń. Ze względu na nową sytuację polityczno-ekonomiczną i dokonujące się zmiany cywilizacyjne rola języka rosyjskiego w życiu wspólnoty nieustannie się zwiększała. Wierszynianie uczyli się w rosyjskojęzycznej szkole, pracowali w kołchozie wspólnie z Rosjanami i Buriatami, a jednocześnie nie mieli praktycznie żadnej możliwości kontaktu z Polską i Polakami. Choć sytuacja kontaktu językowego już w pierwszym okresie funkcjonowania wspólnoty wiązała się z interferencją, początkowo zjawisko to miało charakter jednostkowy.

O ile w pierwszych trzech dekadach historii Wierszyny małżeństwa mieszane były zupełną rzadkością, o tyle po roku 1940 potomkowie polskich osadników coraz chętniej zawierali związki małżeńskie z Rosjanami, Ukraińcami⁸, a także Buriatami. Brak kościoła i zanik życia religijnego w Wierszynie sprawiły, że różnice wyznaniowe między Polakami a Rosjanami i Ukraińcami straciły na znaczeniu, co sprzyjało rozwojowi kontaktów międzyetnicznych, w których polska gwara odgrywała z czasem coraz mniejszą rolę. Rosyjski był językiem nie tylko edukacji i administracji, ale także prasy, radia i telewizji. Jakkolwiek awans społeczny nie był wówczas możliwy bez znajomości rosyjskiego, a prawo do opuszczenia wsi i kołchozu⁹ najłatwiej było uzyskać, zawierając związek małżeński z osobą mieszkającą na stałe w mieście. Migracja do miast w zdecydowanej większości wiązała się z porzuceniem języka polskiego i wyborem rosyjskiej tożsamości. Również małżeństwa mieszane w Wierszynie z biegiem lat coraz częściej posługiwały się na co dzień językiem rosyjskim, a ich dzieci poznawały polszczyznę w kontaktach z dziadkami i starszymi sąsiadami [Nowicka, Głowacka-Grajper 2003b: 45; Głuszkowski 2009a].

Drugi okres historii Wierszyny to etap przejściowy między fazą bezwzględnej dominacji języka polskiego we wzajemnych kontaktach Polaków i przewagą polszczyzny w kontaktach międzyetnicznych a stopniowym zanikiem polskiej gwary w kontaktach wewnętrznych i zmianą językową w komunikacji międzyetnicznej. O ile w rodzinach jednolitych pod względem etnicznym sytuacja komunikacyjna między przedstawicielami trzech pokoleń nie uległa zmianie w stosunku do okresu przedwojennego, to młodsi członkowie rodzin mieszanych coraz częściej wybierali język rosyjski. Sporządzenie szczegółowej tabeli uwzględniającej zachowania językowe rodzin mieszanych dla tego okresu nie jest jednak możliwe ze względu na fragmentaryczność dostępnych danych. Współczesne relacje mieszkańców Wierszyny, a także opracowania Walentego Pietrzyka i Ludmiły Figury pozwalają natomiast na

⁸ Kilkanaście kilometrów na południe od Wierszyny znajduje się duża wieś Tichonowka, założona około 1910 roku przez osadników z Ukrainy.

⁹ Prawie przez cały okres istnienia Związku Radzieckiego chłopcy byli faktycznie przywiązani do swoich kołchozów, co miało między innymi zapobiec ich masowej migracji do miast. Pasporty wewnętrzne (odpowiednik dowodów osobistych) wydawano im wyłącznie w formie przepustki na podstawie podania zawierającego odpowiednie uzasadnienie.

możliwie pełną i miarodajną charakterystykę komunikacji międzyetnicznej w okresie powojennym, kiedy nastąpiło wyraźne przesunięcie w stronę języka rosyjskiego, choć polska gwara nie została jeszcze całkowicie porzucona.

Tabela 3

Komunikacja w Wierszynie pomiędzy Polakami i przedstawicielami innych narodowości w drugim okresie historii wsi		
<i>narodowość nadawcy</i>	<i>narodowość odbiorcy</i>	<i>język komunikacji</i>
polska	rosyjska/buriacka	rosyjski i polski
rosyjska/buriacka	polska	rosyjski , wyjątkowo polski

Opracowanie własne na podstawie: Pietrzyk 2008, Figura 2003 oraz relacji mieszkańców Wierszyny.

Kolejną cezurę w historii Wierszyny i jej sytuacji językowej stanowi okres pierestrojki i uzyskanie praw mniejszościowych pod koniec lat osiemdziesiątych ubiegłego wieku. Zmiana polityki religijnej, a także stosunku władz do mniejszości narodowych umożliwiły zaistnienie polszczyzny w sferze oficjalnej, przede wszystkim przez wznowienie po około 80 latach nauczania języka polskiego. W nowej sytuacji możliwe było sprowadzenie nauczyciela z Polski, z czego wierszyńska wspólnota szybko skorzystała¹⁰. Ponadto wierszynianie uzyskali prawo do zakładania organizacji narodowościowych i oficjalnego kultywowania tradycji i obyczajów, co korzystnie wpłynęło na prestiż lokalnej odmiany polszczyzny. Duże znaczenie dla ponownej legitymizacji języka polskiego miała odbudowa kościoła i ożywienie rzymskokatolickiej parafii, w której językiem liturgicznym jest polski. Przywrócenie mieszkańcom Wierszyny części praw, które mieli w momencie lokacji wsi, nie doprowadziło jednak do odtworzenia ówczesnej sytuacji językowej. Po kilkudziesięciu latach przebywania w obcym otoczeniu, a przede wszystkim za sprawą okresu sowietyzacji wierszyńska wspólnota zmieniła się diametralnie. Na początku XXI wieku liczba mieszkańców Wierszyny to około 400 osób. Odsetek rodzin składających się wyłącznie z potomków małopolskich osadników wynosi około 20–25%. Najwięcej jest rodzin mieszanym, z których nie więcej niż połowa określa siebie jako wierszyńskich Polaków i mówi na co dzień w miejscowej gwarze. Oprócz rodzin polsko-rosyjskich i polsko-buriackich w Wierszynie mieszka też co najmniej kilkanaście rosyjskich rodzin i kilka buriackich, które najczęściej nie znają polskiego nawet biernie lub znają go w stopniu minimalnym. W tym miejscu należy zwrócić uwagę, że zapoczątkowane wkrótce po lokacji Wierszyny i zintensyfikowane w drugim okresie historii wsi wpływy rosyjskie doprowadziły do znacznych przekształceń miejscowej gwary polskiej.

¹⁰ Starania o rozpoczęcie nauki języka polskiego rozpoczęto w roku 1989, a w roku szkolnym 1990/1991 w wierszyńskiej szkole rozpoczęła pracę pierwsza nauczycielka [Figura 2003: 96]. Aktualnie nauczycielką jest pochodząca z Wierszyny Ludmiła Figura, która ukończyła polonistykę na Uniwersytecie Gdańskim.

Jurij Golceker wynotował wiele zapożyczeń z języka rosyjskiego, np. *rug¹ala* *še* ‘wyzywała’ (ros. *ругаться*), *poż¹uły* ‘w starszym wieku’ (ros. *пожилой*), *uceń¹ik* ‘uczeń’ (ros. *ученик*), jednak nie był w stanie określić, w jakim okresie poszczególne leksemy trafiły do polszczyzny wierszynian [Гольцекер 1989: 141]. Rosyjskie zapożyczenia są na ogół związane z rozwojem cywilizacyjnym i społecznym [por. Ożóg 2007: 216–219], ale dotyczą również tradycyjnych sfer życia. Oprócz zapożyczeń właściwych w wierszyńskiej gwarze występują formy hybrydalne, np. *u¹yc¹elka* = *учительница* + nauczycielka, *m¹ensor¹upka* ‘maszynka do mięsa’ = mięso + мясорубка [ibidem]. Obserwacje z roku 2008 potwierdziły powszechność rosyjskich zapożyczeń w badanej gwarze praktycznie we wszystkich polach tematycznych, np. *rosp¹is¹ynać še* ‘podpisywać się’ (ros. *расписываться*), *ostan¹ov¹’ić še* ‘zatrzymać się’ (ros. *остановиться*), *vk¹usne i pol¹ezne* ‘smaczne i pożyteczne’ (ros. *вкусные, полезные*). Hybrydy w materiale zebrany przez toruńskich badaczy występowały znacznie rzadziej, ale trafiały się wśród nich interesujące formy, np. *spl¹otka* ‘plotka’ = plotka + *сплетня*.

Leksemy zapożyczane do wierszyńskiej gwary poddawane są różnym formom adaptacji. O adaptacji pełnej możemy mówić wtedy, gdy wszystkie obce fonemy, afiksy i końcówki fleksyjne są zastąpione przez ich gwarowe odpowiedniki, a zapożyczony wyraz odmienia się według gwarowego paradygmatu [por. Grek-Pabisowa 1999: 224–225]: *ja še P¹olkom sc¹ytam* (ros. *считаться*) ‘uważać się’, *inter¹eś¹nie* *było* (ros. *интересно*) ‘interesująco’; *v l¹eśe tak s¹amo v¹ency o¹xotń¹ikuf* (ros. *охотник*) ‘myśliwy’; *tša b¹yl¹o pšed¹l¹ożyć v¹yp¹’ić vam tr¹ośke* (ros. *предложить*) ‘zapropozować’; *o i t¹eroz som sax¹ate* (ros. *сохатый*) ‘łoś’; *tyx st¹aryx l¹uži ne ob¹iżić* (ros. *обидеть*) ‘obrazić’.

Z asymilacją częściową mamy do czynienia, gdy nie został spełniony którykolwiek z warunków asymilacji całkowitej, na przykład zapożyczony wyraz funkcjonuje z obcą końcówką lub nie wszystkie jego dźwięki zostały zastąpione gwarowymi substytutami [ibidem: 225–226]. W zarejestrowanym materiale taka sytuacja zachodzi między innymi w następujących zapożyczeniach: *ne jeż¹il¹i do s¹elsov¹’etu* (ros. *сельсовет*) ‘rada wiejska’ – wyraz odmienia się według polskiego paradygmatu, ale ros. palatalizowane *s* nie zostało zastąpione pol. palatalnym *ś*; *ony b¹yl¹i kart¹’ożńik¹i jak¹eś* (ros. *картёжник*) ‘karciarz’ – ros. palatalizowane *t* nie zostało zastąpione pol. palatalnym *ć*. W wielu przypadkach w adaptowanych wyrazach można zaobserwować charakterystyczne dla wierszyńskiej gwary zjawiska fonetyczne, jak udźwięczniająca fonetyka międzywyrazowa, np. *grad¹usńig* [Гольцекер 1989: 144], mazurzenie, np. *pacem¹u* *vy Pal¹ack¹i* *za Bur¹atof ne v¹uxoż¹ice* (ros. *почему, полячка*) ‘dlaczego, pot. Polka’, zastąpienie ros. końcówki przymiotnika w r.ż. *-a* (*-aja*) przez *-o* w wyniku analogii do gwarowych form przymiotnikowych zakończonych na *-o* (< *â*), np. *to nastoj¹aśčo p¹olsko śp¹ivka* (ros. *настоящая*) ‘prawdziwa’.

Oprócz zapożyczeń i form hybrydalnych w gwarze wierszynian występują kalki semantyczne, słowotwórcze, morfologiczne i składniowe. Kalki semantyczne, według

definicji Jerzego Obara, to wyrazy istniejące już wcześniej w języku-biorcy, zmieniające znaczenie pod wpływem języka-dawcy [Obara 1989: 60–61], np. wyraz *zapšecyć*: *p'otem zapšec'y'l'i* / *p'otem zapšec'one b'yło fšo* jest kalką ros. *запретить* ‘zabronić’, wyraz *maš'yna* poszerzył znacznie pod wpływem ros. *машина* ‘samochód, maszyna’, a wyraz *pšystr'oić*: *'one v pos'olstfo* / *kajś pšystrož'one* – pod wpływem ros. *устроить* ‘tu: zatrudnić’. Kalki leksykalne słowotwórcze to z kolei wyrazy, które za pomocą rodzimych elementów naśladują budowę i znaczenie obcych wzorów [ibidem: 60]. Dorota Paško w artykule poświęconym temu typowi kalk podaje m.in. następujące przykłady: *pšym'ože* w znaczeniu ‘okolice nadmorskie lub pomorze’ – jako kalkę ros. *приморье*, ‘odżyć’ ‘przeżyć życie’ na wzór ros. *отжить*, *gž'eš-to* ‘gdzieś’ na wzór ros. *где-то* [Paško 2009: 26–27]. Kalki morfologiczne są związane ze zmianą sposobów wyrażania pewnych kategorii gramatycznych na skutek oddziaływania języka-dawcy [ibidem: 62]. Pod wpływem rosyjskiego opisowego sposobu tworzenia stopnia najwyższego mieszkańcy Wierszyny również tworzą tego typu formy, często kontaminując je ze sposobem sufiksalnym prostym, np. *i s'amo nojmn'ijšo* ‘Olga’ (por. ros. *самый маленький*). Z kolei pol. *margaryna* pod wpływem ros. *маргарин* (r.m.) występuje w gwarze wierszynian w rodzaju męskim i odmienia się według I deklinacji: *p'acke margar'ynu* (B.). Do powstawania kalk składniowych dochodzi w wyniku kopiowania całych konstrukcji składniowych, zmiany szyku wyrazów w zdaniach języka-biorcy pod wpływem języka-dawcy, a także w związku ze zmianą zakresu łączliwości syntaktycznej poszczególnych wyrazów [ibidem]. W zarejestrowanym materiale kalki syntaktyczne występowały stosunkowo często i dotyczyły różnych aspektów składni wierszyńskiej gwary, np. w zdaniu *tam na žece* / *Lene* widoczny jest wpływ ros. wyrażenia przyimkowego *на реке* (por. pol. *nad rzeką*), a w zdaniu *jak maš maš'yne* (‘samochód’) / *s'edneš na maš'yne* została odtworzona ros. konstrukcja *сесть на машины*. Z kolei w odpowiedzi na pytanie, kiedy informatorka była ostatni raz w Polsce: *lat p'ińć* / *bo to m'i še p'asport sk'oncył*, kalkuje ona rosyjski model wyrażania liczb w przybliżeniu przez szyk przestawny (por. *лет пять = около пяти лет* ‘około pięciu lat’, *километров десять = около десяти километров* ‘około dziesięciu kilometrów’), a w zdaniu *to zińć* / *tyž go ni ma v żyv'yx* / *um'arł* odtwarza ros. konstrukcję *его нет в живых* ‘nie żyje, umarł’.

Rozważając kwestię wyboru języka w sytuacjach komunikacyjnych, należy również uwzględnić przekształcenia gwary wierszynian. O ile w pierwszych dekadach historii Wierszyny wybór dokonywał się pomiędzy kodem gwarowym polskim i rosyjskim, o tyle w chwili obecnej nawet wybranie wierszyńskiej gwary wiąże się ze znacznym udziałem języka rosyjskiego. W tym miejscu powstaje pytanie o jej „polskość”, tzn. czy wskutek zmian i rozmiaru interferencji gwara ta nie stała się językiem mieszanym. Definicja języka mieszanego (*langue mixte*) zakłada, że jest to struktura powstała w wyniku wzajemnego przenikania się dwóch systemów morfologicznych [Pocetti 1972: 112, 115–116]. Tymczasem w polszczyźnie wierszynian występują liczne rosyjskie elementy leksykalne, a także składniowe, jednak morfologia i fleksja wciąż pozostają polskie. W badanej sytuacji nie dochodzi również do

mieszania języków w klasycznym rozumieniu tego zjawiska, ponieważ nie powstaje tu nowa struktura na bazie dwóch języków, tylko język L_1 poddawany jest stopniowo zwiększającemu się wpływowi języka L_2 [ibidem: 115–116]. Dlatego w analizie sytuacji wyboru języka w komunikacji międzyetnicznej i wewnątrzspołnotowej gwara traktowana jest jako kod polski, a nie mieszany.

Czynniki społeczne wpływające na kształt sytuacji komunikacyjnych doprowadziły do wyparcia polskiej gwary z komunikacji międzyetnicznej z wyjątkiem nielicznych przypadków z udziałem przedstawicieli najstarszego pokolenia. Różnice w kwestii wyboru języka w stosunku do pierwszego etapu historii wsi są jaskrawe.

Tabela 4

Komunikacja pomiędzy Polakami i przedstawicielami innych narodowości na początku XXI wieku		
<i>narodowość nadawcy</i>	<i>narodowość odbiorcy</i>	<i>język komunikacji</i>
polska	rosyjska/buriacka	rosyjski , jedynie w najstarszym pokoleniu czasami polski
rosyjska/buriacka	polska	wyłącznie rosyjski

Opracowanie własne na podstawie badań socjolingwistycznych i relacji mieszkańców Wierszyny.

Za przyczynę powyższego stanu rzeczy trudno uznać typowe dla współczesnej wsi zmniejszenie roli gwary w komunikacji, ponieważ w przypadku Wierszyny polska gwara pełniła również funkcje „wysokie”. Będąc kodem kompletnym, była (i jest) przeciwstawiana językowi rosyjskiemu nie na zasadzie gwara – język literacki, ale jako język L_1 językowi L_2 .

Język komunikacji w kontaktach między członkami rodzin polskich i mieszanych, określających się jako polskie, zależy przede wszystkim od pokolenia, do którego należą nadawca i odbiorca.

Tabela 5

Komunikacja w Wierszynie wewnątrz polskiej wspólnoty w zależności od pokolenia na początku XXI wieku		
<i>pokolenie nadawcy</i>	<i>pokolenie odbiorcy</i>	<i>język komunikacji</i>
najstarsze pokolenie	najstarsze pokolenie	polski , wyjątkowo rosyjski
najstarsze pokolenie	średnie pokolenie	polski i rosyjski
najstarsze pokolenie	najmłodsze pokolenie	polski i rosyjski
średnie pokolenie	najstarsze pokolenie	polski i rosyjski
średnie pokolenie	średnie pokolenie	rosyjski i polski

średnie pokolenie	najmłodsze pokolenie	rosyjski , wyjątkowo polski
najmłodsze pokolenie	najstarsze pokolenie	rosyjski , wyjątkowo polski
najmłodsze pokolenie	średnie pokolenie	rosyjski
najmłodsze pokolenie	najmłodsze pokolenie	rosyjski

Opracowanie własne na podstawie badań socjolingwistycznych i relacji mieszkańców Wierszyny.

Pozostałymi czynnikami determinującymi wybór języka w konkretnej sytuacji komunikacyjnej jest sfera, w której dochodzi do kontaktu, i wynikająca z niej treść komunikatu oraz obecność ewentualnych dodatkowych uczestników sytuacji komunikacyjnej. Uwarunkowania związane z pierwszym z wymienionych czynników określa charakterystyka dyglosji¹¹ panującej w dwujęzyczności wierszynian. Podstawowym czynnikiem wpływającym na używanie jednego z języków w danej sferze jest typ rodziny.

Tabela 6

Wybór języka w zależności od sfery życia w rodzinach polskich i mieszanych, określających się jako polskie ¹²			
<i>sfera</i>	<i>typ rodziny</i>	<i>język polski</i>	<i>język rosyjski</i>
rodzinna	polska	++	–
	mieszana ¹³	+	++
sąsiedzka	polska	+	++
	mieszana	+	++
publiczna	polska	+	++
	mieszana	–	++
religijna	polska	++	–
	mieszana	+	+

Opracowanie własne na podstawie badań socjolingwistycznych i relacji mieszkańców Wierszyny.

W odniesieniu do klasycznych definicji, zakładających hierarchiczny układ społecznej dyferencjacji dwóch języków utrzymujący się od co najmniej trzech pokoleń

¹¹ Dwujęzyczność wierszynian jest powiązana z dyglosją, co oznacza, że zarówno polska gwara, jak i język rosyjski funkcjonują w określonych sferach życia zgodnie z uzusem ukształtowanym od kilkudziesięciu lat.

¹² W tabeli ‘–’ oznacza brak zastosowania języka w danej sferze, ‘+’ jego sporadyczną obecność, natomiast ‘++’ częste stosowanie.

¹³ W analizie jako mieszane traktowane są rodziny, w których co najmniej jeden z dorosłych członków nie wywodzi się ze wspólnoty polskich osadników.

[Ferguson 1959: 325–336; Fishman 1971: 286–287], wierszyńska dyglosja ma do pewnego stopnia nietypowy charakter. W układzie polska gwara (L_1) – ogólny wariant języka rosyjskiego (L_2) trudno jest jednoznacznie wskazać język wysoki i niski, zwłaszcza w okresie po pierestrojce, kiedy polszczyzna odzyskała swój wcześniejszy jawny prestiż jako:

1. język nauczany w szkole,
2. podstawowy język Kościoła katolickiego nie tylko w Wierszynie, ale i na terenie diecezji irkuckiej,
3. środek awansu społecznego przez wyjazd do Polski w celach edukacyjnych lub zarobkowych.

Ponadto nawet w okresie intensywnej sowietyzacji i konieczności ukrywania polskiego pochodzenia w sytuacjach oficjalnych większość wierszynian była przywiązana do języka przodków, który cieszył się wśród nich wysokim prestiżem. W przypadku grup mniejszościowych język odgrywa bardzo często rolę nośnika tożsamości narodowej [zob. Olechnicki, Załęcki 1998: 228; Obrębski 2007: 239]. Przyczyną niezmiennie wysokiego statusu polszczyzny w Wierszynie nie jest jednak poczucie patriotyzmu rozumianego jako związek z Polską i polsnością (w znaczeniu *Vaterland*), ponieważ emigranci z Małopolski bardziej czuli związek z rodzinnymi miejscowościami (*Heimat*) niż z abstrakcyjnym dla nich w momencie wyjazdu pojęciem państwa polskiego, które wówczas nie istniało. Polska symbolika narodowa jest obecna w Wierszynie dopiero od kilku lat i ogranicza się do flagi, godła i gazetki ściennej w budynku Domu Polskiego – siedzibie Stowarzyszenia Kulturalno-Oświatowego „Ogniwo”. Podstawowymi wyznacznikami tożsamości grupowej wierszynian przez lata była świadomość wspólnego pochodzenia i pamięć o pierwszych osadnikach, a także tradycje i obyczaje z rodzimych okolic, język, a w pierwszym okresie po migracji również wyznanie rzymskokatolickie [Wiśniewska 2002: 636; Głuszkowski 2009b: 9–10]. Mieszkańcy Wierszyny określają siebie jako Polaków i są świadomi odrębności w stosunku do Rosjan, Buriatów i Ukraińców, ale ich polsność opiera się nie na patriotyzmie w dzisiejszym tego słowa znaczeniu ani na martyrologii narodu polskiego, jak w przypadku zesłańców, lecz na chłopskości i przywiązaniu do ziemi [Nowicka, Głowacka-Grajper 2003b: 54–55; Głuszkowski 2009b: 16]. Potrzeba posiadania własnego gospodarstwa była przyczyną migracji i szybko związała polskich osadników z ich nową „małą ojczyzną”, a w okresie komunistycznym „patriotyzm ziemi” sprawił, że wierszynianie traktowali kołchoz jak prawdziwe wspólne gospodarstwo [Nowicka, Głowacka-Grajper 2003b: 60; Pietrzyk 2008: 60–75; Głuszkowski 2009b: 15–16].

Brak powiązania tożsamości grupowej i języka z polską państwowością i symboliką narodową w znacznej mierze uniezależnił prestiż wierszyńskiej gwary od sytuacji społeczno-politycznej. Dopiero w ostatnich latach w związku z powrotem języka polskiego do miejscowej szkoły, a także działalnością Stowarzyszenia „Ogniwo”, ludowego zespołu „Jarzumbek” i katolickiej parafii podejmowane są próby łączenia języka z tożsamością narodową. Na podstawie badań socjolingwistycznych

i relacji wierszynian można jednak stwierdzić, że działania te praktycznie nie wpływają na wybór języka w sytuacjach komunikacyjnych, ponieważ język polski, którego dzieci i młodzież uczą się w szkole, traktowany jest przez nich jako jeden z wielu przedmiotów, a zdobywane umiejętności na ogół nie są wykorzystywane poza lekcjami. Brak praktycznego zastosowania poznawanego w szkole języka nie jest spowodowany różnicą między nauczaną polszczyzną literacką a wierszyńską gwara, ale brakiem potrzeby mówienia po polsku w większości rodzin mieszanych. Z kolei w przypadku młodych ludzi z rodzin, które zachowały gwarę jako podstawowy środek komunikacji w sferze domowej, lekcje polskiego wpływają korzystnie na ich umiejętności językowe, ale jednocześnie nie wpływają znacząco na kwestię wyboru języka w sytuacjach komunikacyjnych, ponieważ rozmawialiby oni po polsku z rodzicami i dziadkami nawet bez wsparcia szkoły.

Aktualne tendencje społeczne i demograficzne w wierszyńskiej wspólnocie każą przypuszczać, że sytuacja przedstawiona w tabelach 4 i 5 zmieni się jeszcze bardziej na niekorzyść polskiej gwary, kiedy zabraknie przedstawicieli najstarszego pokolenia. Podejmowane przez Stowarzyszenie „Ogniwo”, zespół „Jarzumbek”, szkołę i parafię katolicką próby rewitalizacji języka mniejszości nie przyniosą sukcesu w przypadku osób, które od dłuższego czasu nie używają czynnie miejscowej gwary, o ile nie obejmą działaniem szerszego niż dotychczas grona mieszkańców. Zainteresowanie gwara ze strony młodzieży w najbliższej przyszłości jest możliwe, zwłaszcza w świetle ogólnych tendencji do odradzania się samoświadomości regionalnej i troski o zachowanie choćby szczątków tradycji [zob. m.in. Sierociuk 2007: 334]. Niemniej jednak w rodzinach, w których mimo niekorzystnych czynników społecznych dokonała się międzypokoleniowa transmisja polskiej gwary, jeszcze przez co najmniej kilkanaście lat polszczyzna ma szansę funkcjonowania w sferze rodzinnej, sąsiedzkiej i religijnej.

LITERATURA

- Ananiewa N., 2007, *O polskich gwarach Syberii: projekt badawczy*, „Acta Baltico-Slavica” XXXI, s. 25–32.
- Bazyłow L., 1975, *Syberia*, Warszawa.
- Decyk W., 1995, *Próba opisu polskiej gwary we wsi Wierszyna*, „Poradnik Językowy”, z. 8, s. 20–31.
- Dubisz S., Karaś H., Kolis N., 1995, *Dialekty i gwary polskie*, Warszawa.
- Ferguson Ch. A., 1959, *Diglossia*, „Word”, 15, s. 325–340.
- Figura L., 2003, *Historia i terażniejszość polskiej syberyjskiej wsi*, [w:] Nowicka E., Głowacka-Grajper M. (red.), *Wierszyna z bliska i z oddali. Obrazy polskiej wsi na Syberii*, Kraków, s. 71–132.
- Fishman J. A., 1971, *The Sociology of Language*, [w:] Fishman J. A. (red.), *Advances in the Sociology of Language*, t. 1, Mouton, s. 217–404.

- Głuszkowski M., 2009a, *Relacje mieszkańców Wierszyny – polskiej wsi na Syberii z ich dawną ojczyzną*, „Wrocławskie Studia Wschodnie” (w druku).
- Głuszkowski M., 2009b, *Obraz własny mieszkańców Wierszyny – polskiej wsi na Syberii na tle historii ich miejscowości. Na podstawie tekstów pisanych oraz ustnych relacji wierszynian*, „Literatura Ludowa”, 2(53), s. 3–17.
- Grek-Pabisowa I., 1999 (1983), *Typy zapożyczeń i sposoby przyswajania wyrazów polskich*, [w:] Grek-Pabisowa I., *Staroobrzędowcy. Szkice z historii, języka, obyczajów*, Warszawa, s. 211–227.
- Krall H., 1972, *Na wschód od Arbatu*, Warszawa.
- Kuczyński A., 2007, *Syberia. 400 lat polskiej diaspory. Zesłania, martyrologia i sukces cywilizacyjny Polaków*, Krzeszowice.
- Nitsch K., 1957, *Dialekty języka polskiego*, Wrocław–Kraków.
- Nowicka E., Głowacka-Grajper M. (red.), 2003a, *Wierszyna z bliska i z oddali. Obrazy polskiej wsi na Syberii*, Kraków.
- Nowicka E., Głowacka-Grajper M., 2003b, *Polskość zastygła. Spojrzenie antropologa na Wierszynę*, [w:] Nowicka E., Głowacka-Grajper M. (red.), *Wierszyna z bliska i z oddali. Obrazy polskiej wsi na Syberii*, Kraków, s. 33–70.
- Obara J., 1989, *Teoretyczne problemy kalkowania*, Wrocław.
- Obrębski J., 2007, *Lud bez ojczyzny. Uzupełnienie*, [w:] Obrębski J., *Polesie*, Warszawa, s. 235–275.
- Olechnicki K., Załęcki P., 1998, *Słownik socjologiczny*, wyd. 2 popr., Toruń.
- Ożóg K., 2007, *Konteksty kulturowe współczesnej polszczyzny wsi*, [w:] Sierociuk J. (red.), *Gwary dziś*, t. 4, *Konteksty dialektologii*, Poznań, s. 213–220.
- Paśko D., 2009, *O kalkach słowotwórczych w polszczyźnie mieszkańców Wierszyny na Syberii*, „Slavia Meridionalis”, 9, s. 21–28.
- Sierociuk J., 2007, *Socjologiczny kontekst badań języka mieszkańców wsi*, [w:] Sierociuk J. (red.), *Gwary dziś*, t. 4, *Konteksty dialektologii*, Poznań, s. 325–336.
- Szostak J., 2002, *Epitafrum pomordowanym przez NKWD mieszkańcom polskiej wsi Wierszyna we Wschodniej Syberii koło Irkucka w 1938 r.*, „Rocznik Historyczny Muzeum Polskiego Ruchu Ludowego”, 18, s. 221–236.
- Wiśniewska A., 2000, *Proces kształtowania się i rozwoju tożsamości etnicznej mieszkańców Wierszyny (Syberia środkowa)*, „Etnografia Polska” XLIV, z. 1–2, s. 99–114.
- Wiśniewska A., 2002, *Rola i znaczenie Kościoła oraz wyznania katolickiego w kształtowaniu tożsamości narodowościowej mieszkańców Wierszyny (Rosja)*, [w:] Kuczyński A. (red.), *Kościół katolicki na Syberii. Historia, współczesność, przyszłość*, Wrocław, s. 635–641.
- Гольцекер Ю. П., 1989, *Из наблюдений над особенностями польского говора села Вершина в Сибири*, [w:] Warchoł S. (red.), *Interferencje językowe na różnych obszarach Słowiańszczyzny*, Lublin, s. 133–147.
- Гольцекер Ю. П., 1991, *Тексты из села Вершина (Иркутская область)*, [w:] Rieger J., Werenicz W. (red.), *Studia nad polszczyzną kresową*, t. 6, Wrocław, s. 209–212.
- Петшик В., 2008, *Маленькая Польша в таежной Сибири*, Норильск.
- Росетти А., 1972 (1965), *Смешанный язык и смешение языков*, [w:] Розенцвейг В. Ю. (ред.), *Новое в лингвистике*, № 6, *Языковые контакты*, Москва, с. 112–119.

CHANGES IN THE LANGUAGE SITUATION OF VERSHINA NEAR IRKUTSK IN THE CONDITIONS OF POLISH-RUSSIAN BILINGUALISM

SUMMARY

Vershina was founded in 1910 by Polish voluntary settlers from Lesser Poland. There are three main periods in Vershina's history, with different social conditions affecting the language choice. During its first three decades the settlers preserved Polish language (a mixture of dialects from their regions of origin), traditions and the Roman Catholic religion. The effects of the Revolution of 1917 and political changes came to a village in taiga only in the late 1930's. Vershina lost its former ethnocultural homogeneity because of Russian and Buryat workers in the local kolkhoz. It was the beginning of the increasing role of Russian language in the village's life. The process of intensive sovietization as well as heterogeneous marriages affected language choice in many domains. In the late 1980's the inhabitants of Vershina regained their minority rights: they can pray in their own church, learn Polish in a local school and found cultural organisations. However, during the years of communism, the language situation changed irreversibly. There are some factors which may hinder the increasing domination of Russian language, such as activity of local Polish organisation, Roman Catholic parish and folk group "Jazhumbek" but their influence is limited.

ИЗМЕНЕНИЯ ЯЗЫКОВОЙ СИТУАЦИИ В ВЕРШИНЕ ИРКУТСКОЙ ОБЛАСТИ В УСЛОВИЯХ ПОЛЬСКО-РУССКОГО БИЛИНГВИЗМА

РЕЗЮМЕ

Вершина была основана в 1910 г. польскими добровольными переселенцами из Малой Польши. В истории деревни мы можем выделить три основных периода, характеризующиеся разными социальными условиями, влияющими на выбор языка. За первые три десятилетия жители Вершины сохраняли польский язык (смесь диалектов из их родных регионов), традиции и римско-католическое вероисповедание. Вершининцы (как они сами называют себя) почувствовали последствия Октябрьской революции и политические изменения только в конце 30-х гг. XX века. Вершина потеряла прежнюю этнокультурную гомогенность из-за присоединения к местному колхозу бурятских и русских хуторов. Роль русского языка в жизни деревни стала постепенно увеличиваться. Процесс интенсивной советизации, а также смешанные браки повлияли на выбор языка во многих сферах жизни. В конце 80-х гг. XX века жителям Вершины вернули их права меньшинства: они могут молиться в своем костеле, учиться польскому языку в местной школе и создавать

организации, но время коммунизма неотвратимо изменило языковую ситуацию общины. Увеличивающееся преобладание русского языка может остановить лишь активная деятельность местной польской организации, римско-католического прихода и фольклорного ансамбля «Яжумбек» („Рябчик”), но их влияние ограничено.

Słowa kluczowe: Wierszyna, Syberia, mniejszość, sytuacja językowa, dwujęzyczność, wyspa językowa, polski, rosyjski.

Key words: Vershina, Syberia, minority, language situation, language island, Polish, Russian.

Ключевые слова: Вершина, Сибирь, меньшинство, языковая ситуация, польский, русский.